

MÜTEFERRİKA. MUTAFARRİKA, Osmanlı devleti teşkilâtında ve sarayında bir türlü hizmet sınıfı ta'îfa (müteferrika cemâati, müteferrika taifesi) ve bu sınıfın mensup kimselerine verilen addır. Bu sınıf, aslen, saraydaki diğer vazife ve hizmetlerden ayrı olarak, soy, mevkî veya fikrî seviye bakımından, seçkin kimselerden tefrik olunmuş mânasında ve doğrudan-doğru-ya pâdişâhın maiyetinde hizmete me'mûr kimselerden mürekkep bir cemâat olduğu ve bu yüzden müteferrika adını aldığı hâlde, sonraları, bu tâbir, vezirlerin ve diğer bir takım vazife sahiplerinin maiyetlerinde bulunan ve hademe nev'inden bir hizmet erbabı telâkki olunanlar için de kullanılmış idi.

Bir telakkiye göre, XV. asırda esir ve devşirmelerden vüzerâ ve ümerâ yetiştirilmeğe başlandığı zaman, bunlar devletin kadîm hanedan aileleri gibi bir asalet mâlîk olmadıkları ve babalan gibi zatî gayretleri sayesinde yüksek makamları ihraz etmelerine mevcut

ka854
MÜTEFERRİKA.

Dunların mîJsâit bulunmaması sebebi ile, evlâtları düşünülerek, müteferrika cemâati teşkil edilmiş, bilâhare sarayın has odasından ve eskilerinden de bu sınıfa çıkarılmağa başlanmış idi (krş. Mehmed Arif, *Fâtiḥ Kanun-nâ-me-ı Âl-i Osman, T O E M* ilâvesi, İstanbul, 1330, s. 20 v. d., not). Bu hususu te'yid eden, yâni müteferrika taifesinin ekseriya "sâhib-şan ve zihânumân eviâd-ı kibâr,, olduğunu bildiren Eyyûbî Efendi *Kanun-nâme 'si* (Uzun-çarşılı, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı*, Ankara, 1945, s. 428) de bunların babaları gediğine geçmelerini mümkün kılmak üzere, müteferrika yapıldıklarını, divân-ı hümâyun

hizmetlerinde bulunmayarak, sâdece pâdişâh ile birlikte hareket ettiklerini tasrih eylemektedir. XV. asrın birinci yarısından itibaren ..hakikatleri nefsinde cem'etmiş ve işlerin tanzimine muktedir" vasıfları ile gösterilen ve bey lakabını taşıyan itibarlı pâdişâh müteferrikaları görüldüğü gibi (ramazan 847 =kânûn II, 1443 tarihli bir vakfiyede şâhidler arasındaki İbrahim Bey 'in pâdişâh müteferrikalarından olan babası „el-fâzıl İshak Bey" hakkında bk. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, göst. yer), Fâtih kanun-nâmesi de, müteferrikalığı devletin ehemmiyetli makam ve vazifeleri arasında zikretmektedir ki, müteferrikalar bu devirden itibaren "kendilerine riâyet vacip olan ağalar,, addedilmişlerdir (Mehmed Arif, *göst. yer.*). Bu kanun-nâmeye göre, Fâtih devrinde, vezir-i âzam oğulları 60. diğer vü-zerâ oğulları 50 akçe ile müteferrika olmakta, nişancılar ve beyler-beylerinin oğulları ise, 45 akçe ile bu mevkie yükselmekte idiler. Diğer taraftan, yine bu kanun-nâmede, müteferrikaların ulûfeli müteferrika, timar ve zeamet müteferrikası olmak üzere, iki türlü olduğu tasrih olunmuş, derece itibârı ile, ulûfeli müteferrikaların yine saray hizmetlilerinden olan çaşniğîrlerden önce, timar müteferrikalarının ise, bunlardan sonra geldiği, ulûfelile-rin merasimde pâdişâhın elini öpebilecekleri, zaîm müteferrikalarından ise, ancak 150.000 akçeye mutasarrıf olanların bu imtiyaza sahip buldukları kaydedilmiştir. Bu devirde ulûfeli müteferrika, terfi ettiğinde, timar defterdarlığına getirilmekte idi (krş. *Fâtih kanun-nâmesi*, s. 18 v. dd.). Müteferrika cemâati arasında, daha sonraları, suitan-zâdeler, defterdar ve diğer nmerâ evlâtları da görüldüğü gibi, has oda, hazîne ve kiler koğuşlarının ve baltacıların kıdemlileri de bulunmaktadır. 883 senesinin safer, rebiülevvel ve

rebiülâhır ayları (mayıs — temmuz 1478) mevâcibini alanlar arasında yörük zaîmi, Samsun, Tokat, Amasya zaîmleri, eski rikâbdarlardan biri ve eski ser-zevvâkîn gibi hepsi ümerâdan olan, bey unvanını taşıyan kimseler ile, hakkak, kâtib, kıssa-hân, cerrah, mücellit, müneccim, nedim, şimşîrger, tîrger gibi san'at ve meslek sahipleri, hattâ mevlevî, udî ve kanunîlerin görülmesi bu hususta bir misâl olarak zikredilebilir ki, bunların ulufelerinin günde 50 akçe ile 3 akçe arasında değiştiği de müşahede olunmaktadır (tafsilât için bk. Ahmed Refik, *Fâtih devrine âit vesikalar*, *T O E M*, nr. 49—62, s. 6 v. dd.). Dergâh-ı âlî müteferrikaları cemâatine, zamanla, çeşitli istikametlerden yeni iltihaklar vuku buldu ve mensuplarının sayıları da arttı. Yavuz Sultan Selim devrinde müteferrika cemâati sarayın yine en güzîde bir sınıfı mevkiinde görünüyordu: ezcümle Hersek-Zâde Ahmed Paşa'nın oğlu ile Yunus Paşa, Fenârî-zâde Ahmed Paşa ve diğer bir kısım vüzerânın oğulları, Bayezid II. ve şehzade Ahmed kapı-cı-başlıları, sekban-başlı, hazînedar-başlı, çavuş-başlı, şâhinci-başlı gibi belli-başlı saray ağaları emeklileri, Mısır sultanının oğlu olarak kaydedilen Mehmed, Mısır gönüllüleri ağası ve eski Şam dizdarı gibi şahsiyetler, bâzı vezirlerin kardeşleri, defterdar, müderris evlâtları, Mısır valisi Hayır-Bay 'm evlât, yeğen ve kardeşleri, şehzade Mahmud 'un kız tarafından torunları, şark havâlisinde hizmet gören bir takım ümerânın, sabık ve lâhîk Kırım hanlarının çocukları pâdişâh müteferrikaları cemâatinin bu esnadaki terkiibini bize tanıtmaktadır. Bundan başka, aynı devirde, bu cemâate, hizmete tâyin edilmek suretiyle, ayrıca kaydedilenler de var idi ki, bunlar defter emîni, matbah emîni, zernişânî, dragoman, divân-ı hümâyun

saka-başı v. b, idiler ve birincilerin (sayıları 102) ulufeleri 150 ile 5 akçe, sonrakilerin ise (sayıları 16), 80 ile 15 akçe arasında değişiyordu (tafsilât için bk. Topkapı sarayı arşivi, D. 10151), Müteferrikalık Kanunî Sultan Süleyman devrinde de devlet hizmet ve mertebeleri içinde gayet itibarlı bir hâlde tutuldu. Selâ-nikî Mustafa Efendi (*Tarih*, s. 39) 'ye göre, zeâmetlilerde ancak onuncu müteferrika bulunduğu, ulûfeliilerde ise, Sultan-zâde, vezir-zâde ve harem-i hümâyûndan çıkan bütün çeş-nigîr ağalar gibi, 40 tan fazla olmaması tâyin edilmiş idi. Fakat buna âit tutulmuş kayıt ve defterler, başlangıçtan itibaren, bu sayıya tamamen riâyet edilmediğini veya buna bağlı kalınmadığını göstermektedir. Bu devirde müteferrika derecesinde bulunan bâzı kimseler yabancı devletler nezdine elçilik ile gönderildiği gibi (krş. J. v. Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, frans. trc. XVII, 158 v. dd.), Koca Nişancı Celâl-zâde Mustafa MÜTEFERRİKA. 855

Çelebi [b. bk.] 'ye vazifesinden ayrıldığı sırada, mevcut hasları ile, müteferrika-başılık tevcih olunmuş, Sigetvar seferi esnasında *Mun-şaöt al-salâtin* müellifi Feridun Beye 'de pâdişâh tarafından dergâh-ı muallâ müteferrika-hğı verilmiş idi ki, devlet hizmetlerinin en yüksek kademelerinde bulunan bu kimselere müteferrikalık, müteferrika-başılık tevcih edilmesi bu cemâatin o sırada ne kadar itibârda olduğuna delildir (Lutfî Paşa'mn müteferri-kahğın hâriçten olanlara verilmemesi, ancak harem-i hastan çıkanlara ve beylerbeyleri ile defterdar oğullarına tahsis edilmesi, diğer taraftan, selâtin tevliyeti hizmetinde bulunanlar ile defter kethüdalarının müteferrikalara takdim edileceği hakkındaki kanûn-nâme hükmü için bk. *Âsaf-nâme*, s.

16 v. d.).

Vezirler ile diğerk hizmet erbabınının da ulûfe-li" müteferrikaları var idi. Msl. yeniçeriler arasında solak ve şikâr bölükleri müteferrikaları ve has-âhûr müteferrikaları mevcut olduğu gibi, eyâletlerde de, gönüllü, tüfenkçi, azab v. b. cemâatleri yanında müteferrika cemâati de bulunuyordu. 986 (1578)'da Yemen vilâyetindeki 2i neferden mürekkep ve günde 10—15 akçe ulufe alan müteferrika cemâati buna bir misâl olarak gösterilebilir (tafsilât için bk.

Topkapısarayı arşivi, D. 7684). Ancak bunların hizmetleri, derece ve mevkileri, şüphesiz ki, pâdişâh (dergâh-ı âlî) müteferrikaları ile kıyas edilemezdi.

Müteferrikalar, esâs itibârı ile, müteferrika-başî unvanlı bir âmir idaresinde bulunurlar, doğrudandoğruya pâdişâhın maiyetinde istihdam olunurlar ve onun ile birlikte sefere gider, şehri dolaşmağa çıktığında da, önünde yürürlerdi. Avusturya seferi esnasında (1696) Mustafa II. ile birlikte sefere giden müteferrika ağalarının 10 kişi olduğu, bunların divâ-negân bayrağı, gönüllüyân bayrağı, baş-ağa, ikinci ve üçüncü ağalar, Türkmen Ahmed, Köse Ahmed bayrakları v. b. gibi bayraklar altında 20—50 nefere kumanda ettikleri, bu neferlerden her birinin, muhakkak ki seferin zafer ile hitâma ermesinden dolayı, 50—55 akçe „bahşîş" aldıkları görülmektedir (29 şevval 1107 = 1 haziran 1696 tarihli müteferrika bahşîş defteri için bk.

Topkapısarayı arşivi, D» 97^3) ki, buradaki bayraklar, her hâlde kısmen, emîr-i aleme tevdî edilmiş saltanat sancakları ve kısmen de rikâb-ı hümâyunda bulunması mutâd olan padişah tuğları olsa gerektir ve bunların muhafazası ile müteferrika ağaları ■vazifelendirilmiş idi. Zâten seferlerde enderûn hazînesinin muhafazası da

onlara mevdu idi (Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 430 v.d.). Defter emîni Aynî Ali Efendi 'nin kaydına göre, dergâh-ı âlî müteferrikaları cemâati 433 nefer görünmekte ve vezirler ile ulemâ, mîr-i miran evlâdları (35 kişi) bundan ayrı gösterilmekte ise de (*Kavânîn-i Âl-i Osman der hulâsa-i mezâmin-i defter-i divân.*, s. 96 v. d.), bu devirde bu cemâatin terkiibini tam olarak bize tanıtan bir defter (1 muharrem 1027=29 kânun 1. 1617 tarihli cemâat-i mü-teferrikagân defteri, Topkapısarayı arşivi, D. 6146) bunları şu suretle kaydetmektedir: vüzerây-i izam evlâtlarından 4 kişi (ulufeleri 35—100 akçe), sabık şeyhülislâmın valide, kerime ve zevcesi ile diğer bir kısım mevâlî-nin oğullarından 9 kişi (ulufeleri 30—50 akçe), merhum Ahmed I.'in hocası Mevlânâ Muslihiddin 'in iki oğlu, mîr-i mîrân evlâtlarından 7, ümerâ oğullarından 5, defterdar evlâtlarından 9 (ulufeleri 30—100 akçe), rikâb-ı hümâyun ağaları oğullarından 28 (ulufeleri 10—45 akçe), mürtezika ile müteferrika olan rûznâmçeci, çavuşlar, mîr-kıbtî, has oda halîfesi, miftâh gulâmı v.b. gibi vazife sahibi müteferrikalardan 444 kişi (en yüksek ulufe 150 akçe), içlerinde Kırım hanlarının, çocukları ve akrabaları da bulunan Kırım 'dan ve sancaklardan gelen müteferrikalardan 31 kişi (ulufeleri 30—100 akçe) ve daha bâzı menşe'lerden olmak üzere, müteferrika cemâati 602 mevcutlu idi. Murad IV. devrinde pâdişâhın maiyetinde sefere çıkacak dergâh-ı âlî müteferrikalarından „gedüklü" olanların ayrıca kayıt ve tesbiti yapılmış, bunların ne suretle müteferrika buldukları, nerelerde ikamet ettikleri, kimin yerine sefere gittikleri tasrih olunmuş idi ki, içlerinden bir kısmının mansıblarından (msl. şâhinci-başılık gibi) ayrıldıktan

sonra, diğ er gedikliler gibi, sefere gitmek üzere, ellerine berat verildiğ i, fakat bilâhare, her hangi bir sebeple müteferrikalık ve buna müstenid zeamet ve gediklerinden oğ ulları veya kardeş oğ ulları lehine feragat eyledikleri görülmektedir (1034 ve 1037 tarihli divân-ı hü mâyû n rü'û s kalemî, B 264 nu-maralı defter, Başvekâlet arş ivi, Kâmil Kepe. ci tasnifi, s. 2, 3, 9, 18 ve tür. yr.). Esasen, bu türlü müteferrikaların her hangi bir suretle vefatlarında, zeamet ve gedikleri buldukları livanın mütesellim ve kadısının arzı ve vilâyet ayanının mahzarı ile, öz oğ ullarına tevcih olunmakta idi (1090=1679 senesinde Kös-tendil sancağ ında bu meseleye dâir geçen bir muamele için bk. Başvekâlet arş ivi, Ali Emîrî tasnifi, Mehmed IV. devri, nr. 864). Diğ er taraftan müteferrika gediğ i î e zeamete mutasarrıf olan her hangi bir saray mensubunun bu dirlikten elini çekmesi v*. gediğ in mahlûl olması hâlinde, bu zeamet bölgesinden bulu856

MÜTEFERRİKA — MÜTEKÂR B.

nan ve saray Aizmetlerinden ç ı rak edilerek, buna istihkakı da sabit olan bir başkasına bu zeamet müteferrikalık gediğ i ile birlikte, sefere gitmesi şartı ile, tevcihî teamül icâbı idi. Ancak bu gibi talepler karş ısında, bâzan yalnız zeamet, sefere gitmek kaydı ile, tevcih olunduğ u da vâkî idi (has odalı Mustafa Ağ a'nın Niksar 'daki zeametinden el çekmesi münâsebeti ile, 1088 = 1677 'de cereyan eden bir muamele hakkında bk. Başvekâlet arş ivi, aynı tasnif, aynı devir, nr. 726) ki, bu zeamet ile müteferrikalık gediğ inin ayrı-ayrı itibâr olunduğ unu

da göstermektedir. Nitekim aynı tarihte (1677), Delvine sancağ ında, 150.000 akçe zeamete mutasarrıf bir dergâh-ı âlî müteferrikası, evvelâ zeameti ile tekaüt

ve kendisinden müteferrikalık gediği ref'olunmuş iken, görülen lüzum üzerine, memleketin her tarafında zeamet ve tialar ile mütekait olanların sefere gitmeleri hususunda hatt-ı hümâyûn sâdır olması neticesinde, üzerinden alınan müteferrikalık gediğinin yeniden tevcih ve ibkâsı-nı istemiş ve talebi uygun görülerek, müteferrikalık gediğinin zeametine ilhak olunması emredilmiş idi (23 zilhicce 1088 tarihli bir muamele, aynı tasnif, nr. 598). Bu asrın sonlarında Rumeli 'nin muhtelif livalarında (Paşa, Si-listre, Tırhala, Niğbolu, Yanya, Selanik v. b.) yerleşmiş olan 75 dergâh-ı âlî müteferrikası ve zeameti görüyoruz. Aynı suretle Anadolu 'da muhtelif livalarda (Teke, Saruhan, Bolu, Ankara, Konya, Kütahya, Aydın, Niğde, Kayseri, Maraş v. b.), keza 76 dergâh-ı âlî müteferrika zeameti kayıtlı idi (tafsilât için bk. Başvekâlet arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi, mas-raf-ı şehriyârî defteri, 1106 = 1694 senesine âit 7119 numaralı defter). 1191 senesi şaban ayında (eylül 1777) yapılan timar ve zeamet ni-zâmâtı esnasında dergâh-ı â!î müteferrika gediklilerinin 200 'e inhisar edeceği ve bu gediklilerden sefer ve hazerde ölenlerin gediklerinin başkasına verilmeyip, erkek evlâdı var ise, zeameti müştereken ve gediği de müstahak olan büyük oğluna verilmesi, gediksiz kalan oğullarının hisseleri, şayet bir kaç sancakta bulunuyor ise, bunun tefriki caiz olmayıp, ikamet ettiği sancakta alması ve diğer bâzı hususlar tesbit olunmuş ve yeni bir esâsa bağlanmış idi (tafsilât için bk. Cevdet Paşa, *Tarih*, II, 321).

Daha sonraki devirlerde sarayı hümâyunda buluncK bostancıların ekserisi de müteferrika oldu. Uîûfeii müteferrikaların nisbeten yüksek olan vs gittikçe artan ulufeleri küçük rûznâme-çeci tarafından verilirdi.

Müteferrikalar, icâbında, vezir-i âzamin ziyaretine gittikleri zaman, sadrâzam bunlara riâyeten ayağa kalkar

ve hürmet gösterirdi (krş. Koçi Bey 'in teşkilât mecmuasından naklen Uzunçarşılı, *göst. yer.*).

Müteferrika çavuşların, müteferrika-ba-şılarının, XVI. asırda olduğu gibi, XVII., ve XVIII. asırlarda da, elçilik ile, yabancı devletler nezdine gönderildikleri görülmüştür (msl. bk. Müneccim-Baş, *Şahaifal-ahbâr* tercümesi, III, 713).

Müteferrikalar merasim ve alaylarda başlarına „mücevveze" ve arkalarına atlas „üst veya erkân kürkü" giyerlerdi (Nîmetî Efendi, *Kanun-nâme* 'den naklen, Uzunçarşılı, *göst. yer.*). XVIII. asrın birinci yarısında Türkiye 'ye ilk defa matbaayı getiren İbrahim Müteferrika [b. bk.] da bu zümreye mensup idi. Müteferrika zümresi, diğer askerî ve saray sınıfları gibi, bir çok değişikliklere ve bozulmalara uğrayarak, tanzimat hareketine kadar devam etmiştir.

B i b l i y o g r a f y a : Metinde gösterilenlerden başka bk. *Başvekâlet arşivi*, Kâmil Kepeci tasnifi, mahlûlât kalemi, nr. 5620 ; Ali Emirî tasnifi, Mehmed IV. devri, nr. 1179, 9992, 9993, 9995, 10000; Topkapı sarayı arşivi, D. 198, 206, 207, 323 ; D. 5586, 7847; *Kitâb-i mustatâb*, Hamidiye kütüp., nr. 983; J. v. Hammer, *Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsver-zualtung* (Wien, 1815), II, 55 v. d.; Ricaut, *Histoire de l'etat prisent de l'Empire Ot-toman* (Paris, 1670), s. 338. (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)